

Владимир БАЉ

*Идеје исихазма
у иррејисци Јелене Балшић и Никона Јерусалимца*

Најбољи превод на српски грчке речи «исихија» (*ησυχια*, словенски превод: *мљчанк*) дао је отац Јустин Поповић, објашњавајући је као молитвено тиховање. Исихазам и јесте, у најужем смислу, молитвено созерцање,¹ најчешће спојено са усамљеништвом (отшелништвом) и спокојством ненасељених, пустих крајева. Сабирање се остварује кроз аскетски подвиг поста, молитве и покајања, што представља огромни духовни напор, али и знак да тиховање не значи и пасивност.² Свети Григорије Палама, објашњавајући снагу *молитвеног тиховања*, каже да је пророк Мојсије ћутао када се зачуо глас Божији: *Зашто вайијеш к Мени?* (Изл. 14, 15).³

Појам исихазма обично се везује за период XIV века и за простор православног Истока – остатака Ромејског царства и Свете горе. Међутим, о исихастима говоре још свети оци старохришћанске цркве. Древни *Ойчачници* нам сведоче да исихазам није никаква духовна новост нити тековина средњег века, него утабан пут духовног искуства и спасења египатског, палестинског и синајског монаштва.⁴

Србија је још од времена светог Саве одржавала присне односе са Истоком. Св. Сава је на својим поклоничким путовањима обилато даривао синајске манастире, а ту традицију следиле су и сви потоњи из светородне лозе Немањића. У том смислу нарочито треба истаћи Милутинову задужбину – манастир Светих Архангела у Палестини, коме су Дубровчани у време цара Душана исплаћивали данак, такозвани стонски доходак. Познато је, такође, да је кнез Лазар, као веома побожан владар, истински заинтересован за црквена и монашка питања, ишао у Јерусалим на поклоничко путовање, када је између осталог, посетио манастир Светих Архангела.

Смер наше културе после Маричке битке 1371. умногоме одређују чувени синаити,⁵ који су са собом, бежећи испред муслиманске силе, у Србију донели

1 Созерцање – молитвено сабирање ума, усредсређивање у надумне тајне при чему се осећа жива повезаност са Божанским тајнама.

2 Митрополит Амфилохије Радовић, *Исихазам као освајање унутарњих иррејисора*, Основи православног васпитања, Светигора, Цетиње, 2002, стр. 245.

3 Исто.

4 О најстаријим поменима примера исихазма, Митрополит Амфилохије Радовић, нав. дело, стр. 246–247.

5 Синаит – назив за монаха који је своје духовно искуство стекао на Синајској гори, месту већ поменутог сусрета између Бога и Мојсија у светласти купине која гори а не сагорела (в. 2. Мојс 2, 3).

исихастичка струјања. На првом месту то су Ромил и Григорије Млађи, ученици светог Григорија Синаита, који у Лазаревој Србији налазе сигурност и уточиште.⁶ Када говоримо о продору исихастичких идеја у Србију не смемо заобићи ни утицај хиландарских монаха, а на првом месту издвајамо чувеног исихасту Исаију.⁷

Стиче се утисак да исихасти живе искључиво по неприступачним, пустим крајевима, проводећи све време у молитвеном сабирању ума. Међутим, период средине XIV века обележен је расправама бранилаца и противника овог покрета. Света гора јесте била расадник духовног живота исихастичког покрета, али је Цариград одређивао исихастичку црквену политику, која је после тријумфа пре свега тежила да патријарх и највиша црквена јерархија буду из њихових редова.⁸ Најславнији исихастички патријарх био је Филотеј Кокинос, ученик, биограф и близак пријатељ светог Григорија Паламе, великог вође овог покрета.⁹ Патријарх

6 О насељавању синаита у Србију постоји и народно предање које је забележио М. Ђ. Милићевић у књизи *Кнежевина Србија*, књига друга, стр. 787. Милићевић бележи помен седморице синаита насељених у Србију; између осталих, помињу се и Григорије у манастиру Горњак и Ромил из Раванице. Разуме се да је синаита било далеко више, не само у Лазаревића Србији, него и у Метохији око Призрена и, како ћемо видети, у Зети Балшића.

7 Исаија је за српску културу значајан и као преводилац дела Псеудо-Дионисија Ареопагита који је доказ да Србима суптилна византијска теологија више није била страна и да Србија сада постаје отворена за исихастичку теологију Григорија Паламе. Због свега овога А. Е. Тахиаос закључује да је Србија једина словенска земља која је истински усвојила учење исихаста, не само као догму наметнуту од црквених власти, већ као теолошки систем прожет утанчаним теолошким и филозофским појмовима (Антониос-Емил Тахиаос, *Исихазам у доба кнеза Лазара*, О кнезу Лазару, Крушевац, 1971). Напоменимо и то да је Исаија на крају превода Псеудо-Дионисија Ареопагита оставио драгоцен запис о бици на Марици и о тешким приликама насталим после те трагедије.

8 А. Е. Тахиаос, нав. дело, 94.

9 Григорије Палама (1296-1359) ученик чувеног исихасте Григорија Синаита. Када је Варлаам напао исихастичко учење и устврдио да о Богу ништа не можемо знати, осим индиректно, створеним или откривеним средствима, и да свако телесно учествовање у молитви може да буде само препрека у опшетњу са Богом, Палама је устао у одбрану исихастичке праксе. Његово учење може се укратко свести на три тачке:

а) Противно онима који учуху да таворска светлост беше само «символ» Христовога божанства, Свети Григорије Палама показује да је та светлост енергија која зрачи из божанске суштине, као изливање Светога духа, да је хипостазирана и нестворена и да нема сопствену ипостас. Благодат је «избијање» Бога из Себе, сијање ка вани његовог личног невидљивог лика.

б) Против Варлаама, који је обожење сводио на просто подражавање Бога, Палама је развио учење да је обожење стварно учествовање, лично општење са Богом, без мешања природе. Обојужања благодат јесте појава која преноси силу из обожене Христове човечанске природе у наш живот; отуд је спасење тајанствена промена човека у бога.

в) Поред свег Божијег присуства у Његовим нествореним енергијама, тајна Његове суштине остаје непозната. Познање значи непосредно сједињење са Богом, продирање у унутрашњост Бога колико је допуштено човеку, мада он никад неће моћи да собом схвати и исцрпе божанску суштину.

Паламина теорија не подразумева одвајање суштине и енергија у божанству, нити, пак, апсорбовање човека у суштину Бога, како паламизму подмеће римокатоличко тумачење, које избегава да направи непосредну везу између доктрине о благодати и доктрине о обожењу. (Протојереј др Јован Брија, *Речник љавославне теологије*, Паламизам, превео с румунског Епископ источно-амерички Господин Митрофан (Кодић), Београд, 1999).

Коначно, Палама је добио саборску потврду свог учења 1347, 1351. и 1368. године, када је и канонизован.

Филотеј усмеравао је политику односа између византијске цркве и словенских православних цркава у смеру јединства. Управо је његова мудра политика схватила да су потребе цркве такве да више елемената спаја цариградску и српску патријаршију, него што их раздваја и чини странама у сукобу. На измирењу две цркве врло предано је радио српски духовни центар на Светој гори – манастир Хиландар, тим пре што се раскол тамо снажније осећао, будући да је Светогорцима било забрањено да у своју заједницу примају оне који су хиротонисани¹⁰ од стране српских архијереја. Светогорску делегацију у име Србије преводио је помињани исихаста Исаија, иначе пријатељ патријарха Филотеја.¹¹ До измирења је дошло 1375. године, за време наследника Јоаникијевог, патријарха Саве IV који је према измирењу био врло подозрив. Коначно скидање анатеме са српске цркве и народа, покојног цара Душана и патријарха Јоаникија објављено је у Призрену за време патријарха Јефрема, исихасте, изабраног на трон по инсистирању цариградске патријаршије. Тек је овај догађај у потпуности отворио врата српске културе за продор византијског исихазма. Рекли смо да овај покрет, захваљујући његовом врсном стратегију – патријарху Филотеју, постаје свеправославни и да не познаје границе цркава ни народа.¹²

Још од Маричке битке (1371) Србију прати константно пропадање, како војно, тако и друштвено-политичко. Иако је Лазарева Србија била привредно јака и војно добро организована, била је и све мање у стању да се на било који начин одупре моћној, надирућој османлијској сили. Већ је речено да је увек немирна граница са Турском довела до великог прилива избеглица у Србију, како простог света, тако и умних и угледних људи. Они су на двору кнеза Лазара добијали сигурност и могућност за духовну делатност јер су, почевши од кнеза и његовог сина – деспота Стефана, и касније, у време Бранковића као деспота, избегли Грци добијали високе положаје у организацији српске државе. Из тог разлога у Србији XIV века одиграва се својеврстан парадокс: културни и духовни живот не прате политичко опадање државе, него се, напротив, може говорити о препороду. Овај узлет, свакако мотивисан идејама исихазма избеглих монаха и другог ученог света, није имао перспективу у смислу дуготрајности, али је омогућио стварање једног духовног имунитета пресудног за долазеће векове.¹³ Зато је нарочито интересантно анализирати библиотечки фонд средњовековног интелектуалца, какав је био де-

10 Хиротонија – (гр. χερτονια, чин полагања руке) тајна у којој се молитвом призива Свети Дух и полагањем руку епископа, посвећују свештенослужитељи у одређеном степену – ђакони, презвитери и епископи.

11 А. Е. Тахиаос, *Исихазам у доба кнеза Лазара*, 100.

12 Епископ Атанасије Јевтић у тексту *Пролејомена за исихастичку њнесеолођију* (у књизи: Духовност православља, Храст, Београд, 2001, стр. 120) каже: Исихазам који је имао утицаја на све слојеве православног народног живота и културе, прелази преко Лазаревића Србије и шири се на североисток, у Влашку, Молдавију и Јужну Русију, да би се у XVIII веку (преко Пајсија Величковског) опет вратио на Свету Гору (познати светогорски покрет тзв. "кољивара"), а у XIX и почетком XX века доживео свој нови процват у руском "старчеству" (Серафим Саровски, Јован Кронштадски). Данас овај покрет цвета поново на Атосу и међу неопатристичким богословима.

13 Милорад Лазић, *Исихазам српске књије*, 30.

спот Стефан Лазаревић, рецимо. Српском средњовековном интелектуалцу извор знања била је првенствено грчка књига. И било да он учествује у њеном стварању, преписивању или се на неки други начин уграђује у духовне и уметничке вредности свога друштва, његов интелектуализам је у функцији црквене и државне политике и војне стратегије.¹⁴ Значајно је истаћи и то да манастири не престају бити жаришта интелектуалног збивања, али да се средишта културне делатности полако померају ка градовима. Све чешће литературом се баве лаици и она полако добија нове моменте: хагиографија се, рецимо, обogaђује историографским садржајима.¹⁵

Као још једно сведочанство о живој размени монашког искуства између Лазарева Србије и удаљених крајева обласних господара, имамо појаву новог духовног седишта у Зети Балшића, у манастирима Скадарског језера. Не треба сумњати да је ову област великим делом духовно оживела Јелена – кћи кнеза Лазара, с обзиром на то какво је васпитање понела из родитељског дома.¹⁶ Идеје исихазма у Зети пратимо у свим облицима црквене уметности; на задужбинама Балшића на Скадарском језеру у другој половини XIV века примењује се триконхос,¹⁷ као и на задужбинама у Србији, који тамо започиње са кнезом Лазаром. Његове задужбине: Горњак, Лазарица и Раваница, у којима су се подвизавали већ помињани монаси исихасти Ромил и Григорије (синаити), саграђени су са очигледним печатом исихазма. Војислав Ј. Ђурић констатовао је стилску истоветност зидног сликарства Раванице са солунским црквама, будући да су исти византијски мајстори радили фреске у Раваници, Ресави и Сисојевцу.¹⁸

2. „Госѿођо, ѿосѿођо, ѿази шѿа раѿиш!“

Неколико година пре Маричке битке кнез Лазар и кнегиња Милица добили су и трећу кћер – Јелену.¹⁹ Већ смо напоменули да је општа духовна клима на двору у Крушевцу и целој Србији одисала исихазмом који су расађивали избегли јелински и српски монаси. У Србију – последње упориште православља, стизала је учена елита. Међу њима била је и једна трагична личност српског средњег века – деспотица Јелена (у монаштву Јефимија), удовица деспота Угљеше Мрњавчевића.²⁰

14 Исто, 105-106.

15 Димитрије Богдановић, *Нова средишња књижевне делатности*, Историја српског народа, друга књига, Српска књижевна задруга, Београд, 1994, 330.

16 Кнез Лазар је удајом својих кћери за великаше околних земаља учврстио свој политички положај и био на путу да оформи "породични савез" од Саве и Дунава до Зете, али по речима Р. Михаљчића, тај "савез" није имао ни времена ни прилика да прерасте у државу. Оно што је кнез успео било је буђење политичких (додајмо и културних) односа са суседима, али без конкретне помоћи у пресудним тренуцима (Раде Михаљчић: *Лазар Хребљановић*, БИГЗ, 1989, стр. 109).

17 Триконхос – архитектонска основа коју сачињавају певничке апсиде на јужном и северном зиду са олтарском апсидом.

18 Милорад Лазић, нав. дело, 59-60.

19 Тачна година Јелениног рођења у науци није позната. Миодраг Пурковић наводи да је рођена између 1366. и 1371, док Ђорђе Сп. Радоичић сматра да је рођена 1368.

20 Личност Јефимијина по много чему је интересантна. Рођена је око 1349. у веома угледној српској великашкој породици кесара Војихне. Била је образована, па се са сигурношћу може тврдити да је читала и писала на српском и грчком језику. Удата је веома млада за Угљешу Мрњавчевића

Јефимија је несумњиво одиграла велику улогу у подизању Лазареве и Миличине деце налазећи у њима утеху за својим рано преминулим младенцем. Духовни узраст деспота Стефана и његове сестре Јелене у многome је дело умне, емотивне и образоване монахиње Јефимије, што уосталом не крије ни Константин Филозоф, потврђујући да је у *многим ѿговорима и сѣварима најмудрија* и да је била Милици *као кула нека и ѿмоћ*.²¹ Нема сумње да су је и деца волела, а то нам сведочи и сам деспот Стефан говорећи (1405) о *њеној великој љубави и усрдију*.²²

Већ је речено да је кнез Лазар удајом својих кћери за околне обласне господаре успео родбински да се повеже са више истакнутих породица.²³ Негде око 1386. Јелена је постала жена Ђурђа II Страцимировића Балшића. Мавро Орбин о тој удаји бележи: *А да би се осѣурао са свих сѣрана и још више ојачао, усѣосѣави рогбинске везе са сином Сѣрацимира Балшића, Ђурђем, који је ѿсле смрѣи ѿменуѣо Балше (...) наследио власѣи у обе Зѣѣе, и даде му за жену своју ѿрѣћу кћер Десѣину (...)*.²⁴ Очигледна је Орбинова грешка у мешању Драгане (назива је Деспином), која је удата за бугарског цара Шишмана, и Јелене која се удала за Страцимировића.²⁵ Балшићи су били обласни господари који су међу првима престали да признају царску власт младог Уроша. О њиховом пореклу се веома мало зна, али се у историји памте као ратоборна породица која је на путу освајања уклањала сваког ко би јој се супротставио. Њихова велика снага лежала је у јединству које су имали, строгој хијерархији као и послушности и оданости породици.²⁶

Ослањајући се на примере које даје Димитрије Богдановић,²⁷ можемо тврдити да је од свих обласних господара најизраженије одсуство полагања права на краљевску власт било код Балшића. Њихова власт је изразито регионалног ка-

и са њим је имала сина јединца-Угљешу Деспотовића, који је умро као младенац са четири године. Сахрањен је у Хиландару, а неутешна мати је на полеђини једне Богородичине иконе урезала запис пун нежности и туге (Туга за младенцем Угљешом). Јелена се, као и друге учене жене у Србији, бавила поручивањем, али и израдом оригиналних уметничких дела. Убрзо ову несретну жену стижу нове недаће када јој гине муж Угљеша на Марици (1371), те она остаје удовица са 22 године. Без иког свог, утеху и сигурност налази на Лазаревом двору као монахиња Јефимија. Двадесетак година касније гине и њен добротвор Лазар од истог непријатеља као и муж јој. У блажен спомен на њега, она је као покров моштима извезла Похвалу кнезу Лазару, дело врхунске лепоте поетске и примењене уметности. Око 1399. извезла је Запис на хиландарској завеси, који поред књижевне вредности има и велики значај за српски уметнички вез. Осим одгоја Миличине деце, Јефимија је учествовала у вођењу државничких послова.

21 Наведено према: Ђорђе Ср. Радојичић, *О смртној Јелени и њеном Отписанију боголjubном*, Delo IV, Београд, 1958, стр. 591.

22 Исто.

23 Мара је удата за моћног господара Косова Вука Бранковића; Теодора је удата за Николу II Горјанског, једног од најутицајнијих угарских великаша; трећа ћерка-Драгана удата је за Бугарског цара Ивана Шишмана.

24 Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 1968, 95.

25 Жељко Фајфрић, *Кнез Лазар и деспот Стефан (Лазаревић)*, Графосрем, Шид, 1998, 51.

26 Исто.

27 Димитрије Богдановић, *Оживљавање немањихких ѿрадиција*, Историја српског народа, друга књига, Српска књижевна задруга, Београд, 1994, 8.

рактера, те они никад не иступају као самодршци свих српских земаља, односно Срба, већ само „све Зетске и Поморске земље“.²⁸ Када је Ђурађ Први Балшић 1373. године присвојио једно владарско прво, доходак који су Дубровчани плаћали Србији да би слободно могли да тргују у њој, он се ограничио да ће га користити само до обнове царства („ако тко буде цар господин Србљем и властелом у земљи српској“).²⁹ Потврђујући Дубровчанима раније стечене повластице, 1386. године, Ђурађ Други Страцимировић у повељи помиње као своје „прародитеље“ св. Симеона и св. Саву, који се са њим могу довести у везу само преко сродства са његовом женом Јеленом, Лазаревом ћерком.³⁰ Мавро Орбин саопштава да су Балшићи себе сматрали великашима Рашког краљевства и рођацима Немањића.³¹ Балшићи су на простору којим су управљали, остварили нека владарска права Немањића, као што је ковање новца (ковали су и латиничне и ћириличне натписе), убирање царине или присвајање светодмитарског дохотка, али, ипак, не посежу за краљевским суверенитетом, па стога не присвајају ни краљевске нити било какве владарске титуле, називају се просто „господом“ или „зетским жупанима“. Такође, нису се позивали ни на дукљанску владарску традицију.³²

У сваком случају Балшићи су у време кнеза Лазара били релевантна сила на којом је требало рачунати, па је у том смислу интересантна улога коју су они одиграли у већ помињаном измирењу српске и цариградске патријаршије. Светогорска делегација их обилази, иако се патријарх Сава IV налази у Пећи која је била под управом Ђурађа Балшића, тако да у измирењу нису имали удела.

Положај православне цркве нарочито је био тежак и компликован у Зети, где су православни и римокатолици живели измешани, а сталне територијалне претензије Млетака имале су за последицу и притисак на православну зетску епископију и православни српски живаљ. Иако је 1369. године Ђурађ Први формално прихватио католичанство, његове везе са православном црквом остале су живе, а он сам био је заинтересован за њено стање. Након Савине смрти, Ђурађ и Лазар састају се у Пећи да изаберу новог патријарха. Нема сумње да је на истом сабору било разматрано и питање пријема монаха из Византије. Ти монаси преносили су исихастичке идеје у Србију и Зету. И пре овог времена масовног насељавања монаха исихаста, Србија је била у додиру са исихазмом преко синајског манастира и свакако преко Хиландара, дакле, Свете горе.

Данилов ученик сведочи о пометњи око избора, који је на крају пао на исихасту Јефрема, иначе пореклом Бугарина. Из описа Даниловог ученика закључујемо да је Јефрем био скромне и смерне природе и да је молио да другога бирају на његово место. Он је засигурно био изданак исихаста одраслих у недрима пустиње око Дечана и Пећи. Сасвим је сигурно да је Јефрема протежирала и делегација

28 Исто.

29 Исто.

30 Милош Благојевић, *Немањићи и Лазаревићи*, 330.

31 Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, 69.

32 Јованка Калић, *Срби у позном средњем веку*, стр 21.

цариградског патријарха, исихасте Филотеја, па је и то допринело његовом устоличењу.

Јелена је са Ђурђем имала сина јединца Балшу III. Зна се да је за време мужевљевог живота Јелена на неки начин била ангажована у државничким пословима, али и да се све време бавила духовном надградњом, те је сходно поступању других властелинских жена оног доба читала књиге, организовала преписивачки и иконописачки рад, подизала и обнављала цркве. Не треба заборавити да ктиторски дух њене претходнице Јелене Анжујске тада још увек живи у светињама око Скадра, Бојане све до Котора.³³

Први познати гласови о Јелени стижу из Дубровника, када је 1392. Ђурађ, због опасности од турског напада, тражио од Дубровчана да је склоне код њих. Дубровчани су одлучили потврдно, послали брод, одредили стан и трошкове хране и боравка, међутим, Јелена није отишла.³⁴ Четири године касније Јелена је обављала неки дипломатски посао за свога мужа, када је требало у Дубровнику да се састане са Сандаљем Хранићем, који је са Балшићима ушао у сукоб, али Дубровчани тада по питању њеног доласка одговарају одрично и шаљу јој извињење.³⁵

Ђурђе Страцимировић умро је почетком априла 1403. и Јелена остаје удовица са тешким бременом управљања државом уместо малолетног сина Балше III. Она није наставила Ђурђево политику балансирања према Млечанима. Још за мужевљевог живота непоколебљиво је бранила интересе православне цркве у Приморју. Иако стиснута невољама, Јела није клонула духом и тиме је показала да у њој тече крв Немањића и Лазаревића, поготово што је пред собом имала борбени пример мајке – монахиње Јевгеније и своје учитељице Јефимије. Одрасла на причама о српском царству које је зачето у области којом влада, у мислима на блаженопочившег оца Лазара, који је све чинио да обнови Немањићку славу, Јелена Балшић спрема устанак против Млечана да поврати окупиране области. На вест о њеним намерама млетачки капетан у Скадру – Донато да Порто, поручио јој је: *Госїођо, їосїођо, їази шїїа радїш!*³⁶ Када је тражила одговор за смисао тих речи, Млечани су јој поручили да су увек били њени пријатељи, а то ће и остати, ако им њено понашање не да повода за другачији став.³⁷ Колико је Јелену омела ова претња у остварењу њене намере, говори и чињеница да је тај исти скадарски кнез из побуњеног и одметнутог Скадра, почетком 1405. једва извукао живу главу. Он је био одговоран за сужавање права православне цркве у Зетском приморју, што је, уз насилно одузимању земљу и ометање трговине поданицима Балшића, лако распирило устанак.³⁸ Устаницима је ускоро требала конкретнија

33 Милица Грковић, *Посланице Јелене Балшић*, Научни састанак слависта у Вукове дане 2/2, Београд, 1995, 195.

34 Миодраг Пурковић, *Кћери кнеза Лазара*, Пешић и синови, Београд, 1996, 73.

35 Исто, 74.

36 Исто.

37 Исто.

38 Јованка Калић, *Немирно доба, Историја српског народа*, друга књига, Српска књижевна за-

политичка и војна подршка, па се Јелена поново обраћа Дубровчанима, али је добила одречан одговор са изговором да су они у пријатељству и са Млечанима и са Балшићима.

У овај устанак ускоро се умешао и војвода Сандаљ Хранић, осуђујући Јеленину побуну, на чему му Млечани топло захваљују уз понуду да са његовом помоћи поврате изгубљене градове, а за услугу му нуде три хиљаде дуката.³⁹ Лукавствима, подмићивањем и отвореном силом Млечани су пољуљали Јеленину власт у Скадру и средином 1405. под његове зидине послали флоту. Настала је контрабуна, па Јелена и Балша III једва успевају да избегну у такође несигуран Дриваст (који је пао већ после пар месеци). Да би ствар истерали до краја, Млечани одређују уцену од 1000, а нешто касније и 2000 дуката ономе ко им у руке преда Јелену и њеног сина Балшу.⁴⁰ Те 1405. године умире Јеленина мајка, великосхимница Јевросина, а то је уједно и последња година помена њене велике добротворке Јефимије.

У ситуацији када Млечани држе Бар, Улцињ, Скадар, Будву, Дриваст, за непријатеља има и Сандаља Хранића, а од брата Стефана, нема много користи (Стефан јој предлаже решење по коме би она прихватила затечено стање), Јелена се одлучује за даљу борбу, затраживши помоћ од Турака.⁴¹ У лето 1407. Јелена и Млечани склопили су погодбу по којој би заменили одређене територије, с тим да она добије Будву са околином. Мара Бранковић и деспот Стефан били су јој гаранти, који су касније тражили да се договор преиначи. Преговори су пропали и у јесен те године поново је почео рат. Млечани су предлагали свом савезнику Сандаљу Хранићу да упадне у Зету, а за ту услугу овога пута нудили су Будву.⁴²

Наредне, 1408. године отпочели си и трећи преговори Јелене и Млечана. Мир је склопљен на договору да се Балшићима да Будва са околином до Паштровића, Луштица, све солане и 1500 дуката годишње.⁴³ Јеленини гаранти опет су били деспот Стефан, Мара Бранковић и Балшин таст Никита Топија. Иако је изгледало да је споразум коначно склопљен, испоставило се да Млечани имају још један захтев који за Јелену никако није био прихватљив – да Балша лично дође у Венецију. Иако су пружали бројне гаранције и уверавања да Балши неће недостајати ни длака с главе, повећававши своту за Бар и на 2000 дуката, Јелена је знала за сву превртљивост и лукавство Млетака и сина упорно није давала. Око овог Балшиног одласка развила се знатна дипломатска преписка. Јелена Балшић нашла је решење – уместо сина, она је отишла у Венецију.⁴⁴ Тамо иступи као достојан наследник крви Немањића, као одлучан борац за достојанство народа којим влада и за чију се слободу бори. Тврди, за све невоље које су Млечани претрпели од

друга, Београд, 1994, 77.

³⁹ Исто, 76.

⁴⁰ Миодраг Пурковић, нав. дело, 76.

⁴¹ Исто, 77.

⁴² Исто, 78.

⁴³ Исто.

⁴⁴ Исто.

Балшића, крива је искључиво она, а не њен син.⁴⁵ Није ли тада Јелена имала диван пример своје мајке, монахиње Јевгеније, која, да би оправдала сина Стефана, излази пред хировитог султана Бајазита? Овакву одважност Јеленину ценио је и млетачки дужд, па су јој указали многе почести. Она је у преговорима провела три месеца, стамено одбијајући њихова натезања и уцене. Најзад, 1409. у августу, споразум је потписан.⁴⁶ Већ концем године почели су нови сукоби, јер је Балша на све начине покушавао да нападима на млетачке поседе омета њихову власт у Зети. Неки од тих његових изненадних напада били су веома крвави, па је уцена на Балшину главу временом нарасла на 8000 дуката.

Крајем 1411. Јелена се преудала за Сандаља Хранића, свог дојучерашњег непријатеља. Овај политички брак омогућио је њеном сину престанак опасности са босанске стране.⁴⁷ Јелена је опет посведочила своју мајчинску и државничку бригу (стицајем околности за њу је то била иста брига) и то да је традиција Немањића у њој живо присутна. Каква је личност била, сведочи нам и тврдња да је на Сандаља деловала оилемењујући ја.⁴⁸ Углед Јеленин очитује се у учешћу на сабору западних великаша који је одржан у Будиму 1412, али и из дубровачких потврда о примљеним драгоценостима из којих читамо да је располагала значајним свотама новца, злата и накита.⁴⁹ Један од најсвечанијих дочека који је припремио Дубровник био је уготовљен 1426. у Јеленину и Сандаљеву част. Иако о Јелени за време њеног живота у Босни релативно мало знамо, можемо претпоставити да је она на Сандаљевом двору уживала велику част. Војвода Сандаљ у Дубровнику издејствовао је да Јелена после његове смрти може остваривати право на добит од уложеног новца.⁵⁰

Јелена је провела на Сандаљевом двору око 24 године, активно учествујући у јавном животу. Такође, она је овим политичким браком учврстила односе Сандаља Хранића и њеног брата деспота Стефана Лазаревића, што је за последицу имало поновно зближавање старих земаља Немањића.⁵¹ Тада је Дабарска епархија узвишена на ранг митрополије и седиште јој је пренесено у манастир Милешева, који је баштинио култ светога Саве, и чије је име Стефан Вукчић Косача стављао уз своју титулу херцега. Он је постао *херцеи од свейоѿа Саве* јер је владао земљом којом је владао Растко Немањић.⁵² Сасвим је извесно да је Јелена посредовала при склапању брака између њене унукe Јелене и Стефана Вукчића Косаче, чијег је

45 Исто, 82.

46 Исто.

47 *Enciklopedija Jugoslavije*, том I, Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb, 1955, 327.

48 Миодраг Пурковић нав. дело, 83.

49 Исто.

50 Ђуро Тошић, *Сандаљева удовица Јелена Хранић*, Зборник радова Византолошког института XLI, Београд, 2004, 424.

51 Милош Благојевић, *Врховна власт и државна управа, Историја српског народа*, друга књига, Српска књижевна задруга, Београд, 1994, 117.

52 Сима Ђирковић, *Милешева и Босна*, Милешева у историји српског народа, САНУ, Београд, 1987, 141.

сина, а свога унука, Влатка, однеговала на немањићкој традицији.⁵³ Јелена је пред крај живота издиктирала своју последњу вољу у којој није заборавила Стефана, Јелену и њиховог сина Влатка, дарујући их сребрнимом коју су они након њене смрти и преузели, помало нестрпљиво, пре него што је тестамент и отворен.⁵⁴

У сталним нападима на Млетке, Балша III је озбиљно оболео. Иако је имао несебичну и сталну помоћ ујака, српског деспота, Зета је све више територијално потпадала под млетачку управу. Балша је остао без мушких потомака (имао је две ћерке, а син му је умро још као дете), па су, у стању његове болести, сви пратили коме ће оставити земљу. Он одлази на деспотов двор у Србију, где је и умро 28. априла 1421.⁵⁵ Било је више опција око тога ко ће га наследити. Међутим, њега не наслеђује ни мајка, ни поочим Сандаљ Хранић, ни жена са кћерима, нити близак рођак Стефан Балшић Мармонте, него ујак – деспот Стефан Лазаревић. Деспотово право на Приморје (Зету), по државноправном схватању изграђеном у доба Немањића, било је старије и веће у поређењу са правима осталих потенцијалних наследника.⁵⁶ Балша III, одрастао и васпитан у том духу, поштује ту традицију. Углед и војно-политички утицај српског деспота у Зети био је огроман, будући да је у њој још живо присутна традиција Немањића, па је и власт једног Лазаревића народ веома брзо прихватио као легитимну.

Немамо историјских података о томе како је Јелена поднела смрт јединца, а касније и смрт брата заштитника, али је њен живот засигурно пратио судбину њене мајке Јевгеније и учитељице Јефимије. Почетком 1435. Јелена је по други пут остала удовица. Након тога у историјским изворима пратимо њене контакте са Дубровником, где је желела да се настани и подигне православну цркву у којој би била сахрањена. Дубровчани јој се извињавају што јој пре папиног допуштења не могу дати одобрење за подизање православне цркве, а што се тиче стана – Дубровник је увек био њена кућа.⁵⁷

Последње године живота (од 1435) Јелена проводи у Драчевици и манастирима на Скадарском језеру, интензивно се занимајући за монашку и уопште религиозну литературу. На острвцету Горица (Брезовица, Бешка), поред цркве Светог Ђорђа, чији је ктитор био њен први муж Ђурађ Страцимировић, Јелена гради своју задужбину – Благовештењски манастир. У Горичанима у Горњој Зети је 25. новембра 1442. свом духовнику Никандару Јерусалимцу издиктирала последњу вољу. Умрла је почетком следеће године и сахрањена у својој ктиторији.

3. Зетска Светија јора

Већ је било говора о утицају светогорског типа црквеног градитељства у српским земљама. Кнез Лазар у Србији подиже триконхосне цркве, а и у сликарству се такође очитује присуство *нестворене шаворске светлости*.

53 Херцег Стефан и Јелена, ћерка Балше III, имали су петоро деце: синове Владислава, Влатка и Стефана и кћери Катарину и Мару.

54 Ђуро Тошић, нав. дело, 439.

55 Милош Благојевић, *Врховна власт и државна управа*, 117.

56 Исто.

57 Миодраг Пурковић, нав. дело, 86.

У области Зете, којом су од смрти цара Душана, па до 1421. владали Балшићи, јаснији светогорски утицаји осећају се после помињаног Пећког сабора (одржаног у време Лазара и Ђурђа I ради избора новог патријарха) када у њу све чешће долазе монаси исихасти. Иако се територија којом су владали Балшићи некад протезала од Призрена до Требиња, они су задужбине махом градили око Скадра, Скадарског језера и на Приморју, а у ктиторству нису заостајале ни њихове жене из других српских владарских породица.⁵⁸ Треба посебно истаћи четири манастира на обалама и острвцима Скадарског језера – Старчево, Бешку, Пречисту Крајинску и Морачник, јер у српском градитељству представљају посебну скупину као најзападнији изданак светогорске триконхосне цркве.⁵⁹ Ктиторску зрелост они су показали не копирајући обрасце који су долазили са Свете горе или из Србије, него их комбинујући са домаћим градитељским предањем. Тако, манастири немају спољне пластике, зидови се не раде у више боја као у Србији, него од клесаног камена; конструкција је једноставнија, а њихова посебност је и у примени готичких облика.⁶⁰ Упоредо са применом светогорског триконхоса, Балшићи настављају да граде и једнобродне цркве (Јеленина црквица је таква). Потребно је нагласити и необични ктиторски подухват Балше III, који је 1413. у манастиру Прасквица применио рашки стил из XIII века.⁶¹

Нажалост, мало шта је до данас остало од других уметничких радова из тог периода. Претпоставља се да су биле живописане најважније цркве (поменуте на Скадарском језеру засигурно), и да су, слично онима у Србији, и ове фреске изражавале исихастичка обележја. У цркви коју је подигла Јелена Балшић на Горици налази се фреска са представом Страшног суда у којој се Богородица и Јован Претеча обраћају Христу с молбом да буде милостив према грешнима. Није сачувана ни једна икона из времена Балшића; остао је само податак да Балша III поседује Богородичину икону за коју се верује да ју је осликао свети апостол Лука.⁶² Није ли то, можда, она иста икона коју његова мајка опоручом оставља својој сестри Деспини (Оливери), а ако би Деспина умрла, икона је имала припасти њеној унуци Јелени.⁶³

Оно што је претекло од бурног времена које је ускоро поклопило све српске земље, па и Зету, јесте доказ да су Балшићи поручивали књиге сходно обичају ондашње властеле. За манастир на Горици духовник Јелене Балшић, Никон Јерусалимац, саставио је *Горички зборник*, који је, између осталог, замишљен као скитски типик.⁶⁴

58 Гордана Бабић-Ђорђевић, Војислав Ј. Ђурић, *Полећи уметносци*, Историја српског народа, друга књига, Српска књижевна задруга, Београд, 1994, 161.

59 Исто, 163.

60 Исто.

61 Исто.

62 Исто.

63 Миодраг Пурковић, нав. дело, 89.

64 Скитски типик – скит је мали манастир у коме живи монах-испосник. Први такви монаси живели су у шаторима направљеним од кожа животиња (грч. скитос значи штављена кожа). Типик је правило, устав живота у манастиру. Скитски типик, дакле, био би писани закон по коме се одређује начин живота у скиту. У поређењу са типиком општежића, скитски типик је много строжи.

Како стоји у ктиторском натпису, црква на Горици посвећена Благовестима, подигнута је *ѿрудом и оѿкуѿом блаѿочасѿиве ѿсѿође Јеле, кћери свейѿочившеѿа кнеза Лазара*.⁶⁵ Црква је мала, једнобродна грађевина, какве су се градиле у време Црнојевића, господски издужена и достојанствена. Са обе стране су јој дозидани параклиси. Могуће је да је подигнута на темељима нешто веће базилике, а два масивна камена стуба у припрати су можда још античка или староромејска.⁶⁶ Гроб ктиторке налази се уз јужни зид цркве.

4. Смерни Никон и бурна времена

Никон Јерусалимац рођен је у годинама око Косовске битке. У науци није до краја разрешено да ли је његово порекло грчко или српско, у сваком случају, служио се са оба писма и језика подједнако добро. Почетак XIV века Никон је провео у Јерусалиму и другим местима Свете земље, по чему је добио име Јерусалимац. Рекли смо већ да је број српских монаха и поклоника у Светој земљи кроз цео средњи век био велики, поготово од подизања Милутинове задужбине Светих Арханђела у Палестини. Митрополит Амфилохије наглашава да присуство Срба монаха у Палестини и на Синају потврђују и бројни србуљски рукописи и да они бројем премашују друге словенске рукописе чуване на Истоку.⁶⁷ Светим Арханђелима цар Душан је 1348. приложио манастир Врањину на Скадарском језеру, као метох.⁶⁸ Никон, ако је Србин, вероватно је био сабрат палестинског манастира, али га од 1440. видимо као духовника Јелене Балшић на Горици у Зети.⁶⁹ Сасвим је могуће да је Никон после 1442. примио велику схиму и по монашкој пракси променио име у Никандар, који ће у Горичанима исписати Јеленину последњу вољу. После Јеленине смрти Никон (Никандар) борави у манастиру Светог Николе на Врањини, а последњи пут (23. новембра 1468) помиње се као проигуман тог манастира.

Личност овог духовника, теолога и књижевника нападала се на извору исихазма као *воде живе* у Палестини, Синају и Јерусалиму, о чему је уосталом и писао у *Горичком зборнику*. Све о њему говори као о великом и истинском подвижнику, исихасти и човеку најшире учености коју је могао да пружи средњи век.

Непосредно пред почетак преписке са Јеленом Балшић, Никон је саставио један зборник који садржи преводе списа исихастичког садржаја византијских теолога: Симеона Новог Богослова, Григорија Синаита и Калиста Ксантопула, као и неколико текстова на грчком језику.⁷⁰ У питању је *Шестоднев* који се данас чува

65 Љубомир Стојановић, *Сѿари срѿски зайиси и најѿѿиси*, I, САНУ, Београд, 1982, 88, бр. 276.

66 Нада Ђукановић, *Зейска Свейѿа ѿора*, специјалан додаток Светигоре, бр. 129-130, Цетиње, 2002.

67 Митрополит Амфилохије Радовић, *Синаѿѿи и њѿов значај у живѿѿу Србије XIV и XV вијека*, 290.

68 Ђорђе Трифуновић, *Сѿара срѿска књижевностѿ*, Београд 1994, 213.

69 Епископ бивши захумско-херцеговачки Атанасије (Јевтић), *Исѿоведанье вере Никона Јерусалимѿанина*, Светигора бр. 125-126, Цетиње, 2002, 38.

70 Бошко Бојовић, *Жѿѿије Свейѿѿи Симеона Мирѿѿочивѿѿа од Никона Јерусалимѿа*, Богословље I, Београд, 1987, 37.

у манастиру Савина. За овај зборник речено је да је можда најбоље компоновани српски исихастички зборник.

Наука се доскора Никона дотицала само као књижевне појаве у преписци са Јеленом Балшић. У последње време Никонову личност сагледавамо и кроз бурни историјски контекст, лагане али сигурне пропасти српске државности, али и као једног од великих српских теолога XV века. Нова теолошка сазнања омогућују да дубље сагледамо и Никоново књижевно дело.

У тренутку док Јелена гради задужбину и истовремено од Никона тражи одговоре на питања око организације монашке заједнице, звона на фирентинској катедрали (јула 1439) објављују склапање уније између источне и западне хришћанске цркве.⁷¹ Нова опасност по православни народ надвијала се над стару српску земљу. Јелена и њен духовник добро су разумели претњу, будући да су им Млечани били први суседи. Интересантно је да Пећка патријаршија, дакле, Србија деспота Ђурђа, није учествовала на Фирентинском сабору. Ђурђе је Латинима објашњавао да је цео свој век провео у вери предака, и ако би је сада променио, његови поданици би помислили да је умом пореметио, иако су га до тада сматрали мудрим човеком.⁷²

Никон Јерусалимац, дубоко свестан опасности коју носи унија, постаје носилац антилатинских идеја, које у Србији тог времена нису биле реткост, јер је саставни део византијског исихазма, поред аскезе и мистицизма, био и ревносни антилатинизам.⁷³ Зато Никон за *Горички зборник* саставља текст исповедања вере и један мањи у коме разобличава латинско служење на бесквасном хлебу, погрешно поштовање Богородице и непоштовање икона. Текст вероисповедања тек у последње време добио је значајнију пажњу од наших теолога и проучавалаца књижевности.⁷⁴ Дакле, кроз значајан рад старца Никона сагледавамо историјске ломове бурног периода. Било је то време истовременог ширења римокатолицизма и млетачке власти. После самопредаје Котора и Улциња, Венеција је 1442. узела Будву и Дриваст, а 1443. Бар. Тако је завладала целим Зетским приморјем од Котора до Бојане. Которски бискуп, Млечанин Марин Контарено присуствовао је сабору у Фиренци 1439. године, после кога су се унијатски ветрови осетили и у Зети. У крви су угушени сви покушаји отпора папизму. Тако је зетски митрополит, после разарања древне светосавске епископије Светог Михаила на Превлаци, седиште преселио у Пречисту Крајинску, а кад га је одатле истерао унијатски

71 У ишчекивању западне помоћи против исламских освајача, некада моћна Византија попустила је и признала унију. Народ, на челу са ефеским епископом Марком, био је жестоко против папског примата, па је унија пропала. Попуштање Византије имало је далекосежне последице по њен углед међу словенским народима.

72 Момчило Спремић, *Први њад Десиојовине*, Историја српског народа, друга књига, Београд, 1994, 247.

73 Милорад Лазић, нав. дело, 64.

74 Епископ Атанасије Јевтић, *Исповедање вере Никона Јерусалимца*, 38-41; Игуман Јован Пурић, *Тројична терминологија Исповедања вере Никона Јерусалимца*, Хришћанска мисао 5-8, Београд-Ваљево-Србиње, 2002, 12-14; Милорад Лазић, *Исихазам српске књије*, Просвета, Ниш, 1999, 138-141.

владика, повукао се у манастир Врађину, затим у Ком, па на Цетиње, где је остао до данас.⁷⁵

Друга опасност били су надирући муслимани, па Никон одговарајући Јелени на питање *Зашто хришћани сѣрадају од нечастивих*, подучава своје духовно чедо, утврђујући је у духу вере за коју је њен отац положио жртву.

У сваком случају, снага Никоновог ревносног правоверја и Јеленина оданост традицији Немањића, оставили су неизбрисив траг међу зетским брдима, штитећи православни народ кроз будућа тешка столећа муслиманског и латинског ропства. По речима митрополита Амфилохија, Никон у *Шестодневнику* даје назначење човека, а у *Горичком зборнику* смисао историје.⁷⁶

5. Горички зборник

Своју задужбину на Горици Јелена почиње да зида у седмој деценији живота (око 1439). Земљу којом је владала и за коју је ратовала, запоседају стари непријатељи ратујући са новим династијама (Црнојевићима). Већ одавно нема никог свог међу живима. Два пута је остајала удовица. Смрћу сина јединца угасила се лоза Балшића. Имала је једино унуку Јелену и духовника Никона према којима је гајила огромну наклоност – видимо то и из тестамена. Њих двоје и Богородичина црква на Горици су њени највећи наследници.⁷⁷

Широко образовање које носи још из двора у Крушевцу, иако се кроз деценије живота у градовима Приморја оплемењило и проширило, није јој више довољно. Она се све више окреће духовном размишљању и монашкој литератури. Интересује се за питања организовања живота у манастиру. Једини у Зети који јој је могао дати одговоре био је Никон Јерусалимљанин. Тако започиње преписка између њих, коју је Никон уобличио у целину, нама данас познату као *Горички зборник*.⁷⁸

Питања и одговори, као жанр у који сврставамо и овај зборник, није био непознат књижевности средњовековне Србије.⁷⁹ Питања се постављају у облику посланице, а онај који на њих одговара најпре се позива на примљену посланицу, затим и сам одговара у њеном облику.⁸⁰

⁷⁵ Иван Божић, *Поџискивање ѣ православља*, Историја српског народа, друга књига, Београд, 1994, 286.

⁷⁶ Јеромонах Јован (Ђулибрк), *Трајови Чейврийої васељенскої сабора код Никона Јерусалимца*, у књизи: *Цейињска боїословија*, Цетињска богословија, Цетиње, 2002.

⁷⁷ Јелена Балшић, *Тесѣаменї*, у књизи: *Писах и ѿѿїїсак – ауѿиобиоѿафске изјаве средњеї века*, приредила Радмила Маринковић, Нолит, Београд, 1996, 208-9.

⁷⁸ Овај зборник случајно је открио Светозар Томић купивши га 1902. у Скопљу за једну и по турску лиру. Данас се зборник налази у Архиву Српске академије наука и уметности (број 446).

⁷⁹ Већ се св. Сава користио овим књижевним жанром када у 58. главу Крмчије уноси превод одговора митрополита ираклијског Никите, епископу Константину. Охридски архиепископ краљу Радославу одговара на четрнаест литургичких и канонских питања. Васељенски патријарх Генадије Схоларије одговара деспоту Ђурђу Бранковићу на петнаест постављених питања. Ђорђе Трифуновић: *Азбучник срїских средњовековних књижевних ѿѿѿова*, Нолит, Београд, 1990, 246.

⁸⁰ Ђорђе Трифуновић, исто.

Старац Никон је од три дела различите величине саставио овај зборник, уобличивши га у компактну целину на 273 листа (20,8 x 13,5).⁸¹ Листови су касније невешто обрађени, мада се претпоставља да су дрвене корице, пресвучене кожом и прошивене канапом, из времена његовог настанка.

У вези са језиком Јелениних посланица, Милица Грковић напомиње да су писане у ресавском периоду српскословенске писмености, полууставом са елементима брзописа, те је то однеговани, високо нормирани српскословенски језик, без наноса из народног језика.⁸²

Први део (1а - 15б) почиње посланицом Јелене Балшић која није сачувана – првих седам листова поцепано је по висини, док је Никонов одговор у другој половини сасвим читак. Из његовог одговора закључујемо шта га је Јелена питала: он јој пише о пролазности и сујетном животу, затим јој даје савете о духовном и моралном усавршавању, који треба да почивају на врлинама кротости и милосрђа. У овој најкраћој посланици духовник теши своје чедо речима да, ако јој се у телу и души јави каква „скрб“, не очајава много, јер је род људски, док је год везан за тело, везан и за патњу.

Други део (16а-48б) опет започиње Јеленином посланицом која је позната као *Ошћисаније боіољубно*. Она се дубоко захваљује за одговоре које је примила и не крије срећу због духовне користи коју је имала, и уједно жалећи што се са њим није дуже видела и што их сада раздваја даљина. *Посланицу ѿвоіа рукоіисања ѡримисмо и великолейно и љубазно од све моје душе изљубисмо и целивасмо... И честіо ову ѡрочііавасмо*.⁸³ Јелена се опомиње сујетног живота и сталне тежње ка богатству и слави који не дозвољавају да *проникнемо ка свейлосіи часноіа и бестіелесноіа ѡребивања*. *Јер ѡмрачіше се очи муком и мейежом који је у свейу*. Она не скрива ни своју жеђ за истинским подвигом, па моли Никона да јој одговори на недоумицу да ли је већа милостиња или монаштво. Такође, она каже да неки говоре како св. Василије Велики хвали општежиће и *у мношћву ѡребивање да буде*. *Ови и усамљенишћво и неіоворење смайрају као боіоуіодни живоіи и стіарање о самоме себи*. Око ових недоумица Јелена се спорила са некима из своје околине, чиме је оставила јасно сведочанство о живој заинтересованости за питања вере у Зети, као и за врсту литературе која се онда читала: *И молимо да сазнамо најіачније и мейеж ѡрејирке од нас да одаінамо и ка свейлосіи разума да се уіушћмо*.

Од свих жанрова у српском средњовековљу жене су најчешће користиле посланице. Због прецизно одређеног стила, посланице су често биле оптерећене општим местима и узорима. Свега тога има код Јелене Балшић. Иако су жаљење због раздвојености, чежња за духовним сједињењем и истицање смерности као

81 Исти, *Две ѡсланице Јелене Балшић и Никонова Повесті о јерусалимским црквама и ѡустіињским местіима*, Књижевна историја V, 18, Београд, 1972, 291.

82 Милица Грковић, нав. дело, 198.

83 Сви наводи, ако другачије није казано, било да су преводи или транскрипција на савремену ортографију су према: Ђорђе Трифуновић, *Две посланице Јелене Балшић и Никонова Повест о јерусалимским црквама и пустињским местима*, Књижевна историја V, 18, Београд, 1972.

духовног идеала, типични епистоларни топоси, Јелена их оживљује личним тоном изишлим из њене искрене жеље за подвигом.⁸⁴

До скоро је остало непримећено да се делови *Ошйисанија боіољубноі* поклапају са *Жийијем Јована Рилскоі* које је писао Јевтимије Трновски.⁸⁵ Свакако да ово поклапање не треба узети као плагијат, јер средњовековни ствараоци немају однос према ауторском начелу, него у први план стављају начело жанра. Ипак, како наглашава Светлана Томин, која је до овог открића дошла, Јелена Балшић и у преузет текст ставља личне исказе.⁸⁶

На још једном плану она одступа од жанровске условљености: нагомилавање замршених конструкција, библијских цитата, замагљивање стварног значења речи, апстракција, неологизми и грецизми... била је одлика *йлейиенија словес*, који је цветао у књижевности средњег века, а заправо је био језичко-стилски одговор на исихазам. Јеленине посланице по стилу су разумљиве и једноставне, па се по изразу приближавају говорном узору.⁸⁷

Одговор на друго Јеленино писмо, Никона открива као преданог исихасту, па му и стил одише литературом коју је читао и приређивао у зборнике. Он Јелену саветује да себи за духовника узме ћутљивог старца, што је прва врлина међу исихастима, и да му преда сву своју вољу. Његов стил је, за разлику од њеног, тежи, оптерећен *йлейиенијем словес*.

Сву своју ученост и обавештеност о разним наукама, дакле, не само теолошким питањима, Никон ће показати у трећем и најобимнијем делу *Горичког зборника* (49а-272а), коме овога пута не предходи препис Јеленине посланице. Међутим, и о њеном садржају закључујемо из одговора које јој шаље. На првом месту то је вест о завршеној гробној цркви на Горици. Никон затим пише о стварању света, о Адаму и Еви и њиховим потомцима, о потопу и времену након њега, па о зидању куле у Вавилону, о Авраму и Мелхиседеку, опомињући се жртвеника који је Јелена подигла на Горици.⁸⁸ Повест ће бити настављена догађајима после Христа. Јелену је интересовало и зашто се ми клањамо иконама и крсту, који су, као и идоли, дело људских руку, па јој мудри духовник раздваја побожно поштовање иконе од поштовања свечевог лика.

Већ смо показали како су Јелена и њен син Балша III у Зети чували свест о континуитету српског царства. У тој бризи огледа се реална историјска опасност од два непријатеља, оба друге вере. То објашњава зашто је петину простора средишњег дела *Горичког зборника* Никон посветио Немањићима, који као владари нису били актуелни већ седамдесет година. Никон је добро знао да је везивање за национални и духовни легитимитет, који је остварен за време те све-

84 Милица Грковић, нав. дело, 197.

85 Светлана Томин, *Ошйисаније боіољубно Јелене Балшић: йрилоі схвайиању ауторскоі начела у средњовековној књижевности*, Научни састанак слависта у Вукове дане 30/2, Београд, 2002, 78.

86 Исто.

87 Милица Грковић, нав. дело, 199.

88 Јеромонах Јован (Ђулибрк), *Никон Јерусалимац и исихастичко йредање*, Свети Григорије Палама у историји и садашњости, Духовна академија Светог Василија Острошког, Србиње, 2001.

тородне династије, од пресудног значаја за будуће очување српског православља у Приморју и шире.⁸⁹ Посебну пажњу привлачи житије Светог Симеона које се протеже на тридесетак страна. У првом делу текста Никон се служио житијем које је написао Првовенчани, да би затим користио Теодосијево *Житије Светиоа Саве*. С обзиром на то да је Никон оба житија осмишљено скратио, а убацивао и оригиналне делове, Бошко Бојовић сматра да би се та “компилација” по мерилима средњовековне књижевности могла сматрати још једним – новим житијем Светога Симеона.⁹⁰

Не треба заборавити да је Јелена по женској линији била изданак лозе Немањића, па наглашавањем ревносног живота Светог Симеона, Никон жели да успостави паралелу између њих двоје као носилаца и бранича чистоте вере.⁹¹ Сасвим је могуће и да је, наводећи примере светости Немањића, Никон као духовник, желео да јој помогне у њеној евентуалној недоумици око примања монашког завета.⁹² Владика Атанасије, не наводећи изворе, претпоставља да је Никон Јелену и замонашио на Горици негде између 31. августа 1441. и 25. новембра 1442.⁹³ С тим у вези треба нагласити да Јелена од Никона тражи *ѱравило скиѱскаѱо ѱребиванија*, па је логично закључити да у манастиру, за који тражи правила поста, коленопреклоних молитви и у ком обитава, није била световњак.

Према монашком уставу који саставља Никон, видимо да он захтева велики подвиг поста и молитве у којој се предвиђа читање пола *Псалѱира* за дан и ноћ, говорење и до хиљаду молитви уз чињење по три или шест стотина метанија. У вези са тим он (на листу 185) даје и облик умносрдачне молитве: *Госѱоде Исусе Христѱе Сине Божији ѱомилиј ме*.⁹⁴ Никон објашњава и правила поста Свете Четрдесетнице, затим апостолског и великогоспојинског поста. Ту су изреке Светих Отаца и упутства за душевну борбу против злих мисли и епитимије за грехе. Такође и захтев да *мниху сихасѱу јединаку не ѱодобајетѱ ничѱо же ѱриѱежаѱи разве коѱиѱу*. Сва ова правила написана, заправо – састављена, од изрека Отаца које се односе на скитски живот, у духу су исихазма из чије светлости Никон проговара. На исихазам нас упућује и инсистирање на многобројном понављању Исусове молитве, кроз коју су они остали препознатљиви кроз векове до данас.

Да је Никон имао за циљ још нешто осим ширења идеја исихазма, сведочи и присуство космографских и географских одељака у *Горичком зборнику*.⁹⁵ Главни циљ средњовековног зборника овог типа био је да поучи, осим теолошке области,

89 Бошко Бојовић, *Житије Светиоа Симеона Мирѱочивоѱа од Никона Јерусалимца*, Богословље I, Београд, 1987, стр. 40.

90 Исто, 44.

91 Јеромонах Јован (Ђулибрк), *Траѱови Четврѱѱој васељенској сабора код Никона Јерусалимца*, Цетињска богословија, Цетиње, 2002.

92 Бошко Бојовић, нав. дело, 40.

93 Епископ бивши Захумско-херцеговачки Атанасије (Јевтић), нав. дело, 39.

94 Јеромонах Јован (Ђулибрк), *Никон Јерусалимац и исихасѱичко ѱредање*, Свети Григорије Палама у историји и садашњости, Духовна академија Светог Василија Острошког, Србиње, 2001.

95 О томе студија Нинославе Радошевић, *Козмоѱрафски и геоѱрафски огломици Горичкој зборника*, Зборник радова Византолошког института XX, Београд, 1981, стр. 171-184.

и у другим областима. Никон пише о облику земље (за који тврди да је овалан и сличан јајету), па о њеном положају у васиони где се каже да *Земља не сѝоји ни на чему, ниѝи је шѝа носи, већ виси у ваздуху*.⁹⁶ Затим се бави питањем колико је земља удаљена од неба и прорачуном да би човеку да се на њега попне требало 500 година. Нарочито је занимљиво размишљање средњовековног интелектуалца о томе има ли антипода испод земље, па Никон одлучно одбацује тврдњу да их има реторским питањем: *зар би антиѝоѝи ходали ѝо нашим ноѝама?(...) А ми који знамо Боѝа сведржѝиѝеља и сѝварање човека, и ѝрво и ѝоѝоње, ѝврдимо да исѝод земље нема људи, неѝо има само ѝѝиѝица и ѝмизаваѝа*. Јасно је да су за Никона, који цео свој живот ломи кроз призму вере у *Бога сведржѝиѝеља*, космологија и географија на првом месту богословска питања.

Изложивши скитска правила, космогонијске и географске претпоставке, Никон зборник приводи крају и у њему исписује један од првих српских путописа *Повесѝ о јерусалимским црквама и ѝусѝињским месѝима*. Рекли смо да је Никон једно време провео као сабрат Светоархангелског манастира у Палестини, па се зато назива Јерусалимцем. Писац приповеда оно што *слишахом и видехом*, што говори да он сва места није обишао (јер због огромног пространства о ком пише, то не би ни могао), него је о некима слушао. То је изразито херметична проза, с тога тешко читљива, пуна асоцијација и недоречености. Ритам брзог смеђивања места одаје утисак да је читав путопис писан са литерарним претензијама.⁹⁷

Својим исповедањем вере Никон је само потврдио своје припадање исихастима који су се, поготово после све чешћих притисака на склапање уније, веома често бавили овом проблематиком. Казали смо да је антилатинизам једна од одлика исихастичког покрета,⁹⁸ па је у то смутно време, а посебно после склапања уније у Фиренци 1439, вероисповедање било и врста легитимације, имајући у виду да је Марко Ефески одбранио своје правоверје управо на тај начин. Никон је знао и за још једну опасност с којом се срео у Светој земљи и због које је можда избегао, а то су муслимани. Да је овај спис писан с циљем одбране од ислама владика Атанасије сагледава у чињеници да се не бави питањем о исхођењу Светога Духа и рађању Сина (у чему би се спорио са Латинима), него наглашавањем крштења у Свету Тројицу и да је савршенство само у Оцу и Сину и Светоме Духу, што потенцира разлику једино са муслиманима.⁹⁹

Трећи део зборника Никон завршава записом којим књигу поклања Јелени речима: *аѝѝе чѝо обрешѝиѝеши ѝолазно, Боѝу блаѝодаѝи, аѝѝе ли ни, оѝѝушѝиѝенија ѝрошу, милосѝи вазискују, ѝоњеже и досѝоѝин јесам ѝомилованија јако и невежда*. Затим Никон у зборник уврштава и трећу Јеленину посланицу којом га она обавештава да је књигу примила и сматра је *као неки царски украс и скуѝоѝену*

⁹⁶ Сви наводи везани за космогонијске и географске мотиве у Горичком зборнику: Нинослава Радошевић, исто.

⁹⁷ Димитрије Богдановић, исто.

⁹⁸ Види фусноту 62.

⁹⁹ Епископ бивши Захумско-херцеговачки Атанасије (Јевтић), исто, стр. 41.

ризницу или као само бојојисање на ѿаблицама... Она књигу поклања својој Благовештенској цркви на Горици. И на самом крају зборника налази се молитва Богородици, означавање године (6950=1442) и топос проклињања онога ко дерзней ошети сију књигу.

б. Добар рай райовах, ѿрку заврших, веру одржах

(2. Тим 4, 7)

Свако озбиљно проучавање српске историје краја XIV и почетка XV века упућује нас на неколико жена које су тај период, стицајем специфичних околности, у потпуности обележиле. Уз изузетну личност Јелене Балшић овај рад је узгред помињао и још две жене тог времена – кнегињу Милицу, мајку Јелину и Јефимију – Јелину учитељицу. Све три (са њима списак жена које су обликовале српску историју тог времена ни из близа није потпун) у преломним тренуцима краја царске славе, када је и крај времена изгледао никад ближе, показале су сву своју далековидост, државничку мудрост и одважност. И не само то. Оне настављају традицију својих претходница – иконопишу, читају и поручују књиге које саме преписују и преводе, пишу оригинална дела, везу, подижу задужбине. Све три потврдиле су се као брижне мајке које су на сваки начин штитиле своју децу. Ретко где су мајчинство и дипломатија биле иста брига на начин на који су биле њима.

Надживевши све које је волела, Јелена Балшић у седамдесетој години живота покреће битку већу од оне са Млечанима. Она не крије да искрено пати, не за мртвима него што се ѿмрачише душевне очи муком и мейежом који је у светиу. У том свету она не налази ништа осим жеље за богатством и сујетну славу и сласт. Она, која је последњих педесет година ратовала, преговарала и путовала, сада је у потрази за духовном врлином, сада жели да зна да ли је већа милостиња или монаштво. По речима Димитрија Богдановића, из њене заокупљености *свейшошћу чистјој и нешелесној ѡребивања*, тада проговара мистик, исихаста у правом смислу те речи.¹⁰⁰

Личност Јелене Балшић нераздвојива је од личност Никона Јерусалимца, управо због њихове повезаности на духовном плану у тајни спасења, јер он је био тај који јој је могао пружити тражене одговоре и упутити ка извору *воде живе*. Да је монах огрејан на *ѿаворској нештвореној свейлосѿи*, Никон сведочи кроз сваки одговор упућен Јелени. Припремајући је за монаштво и излазак пред васкрслог Христа, у чију је одбрану пре педесет година њен отац повео целу Србију, Никон је припремао целу Зету за дуготрајно и исцрпљујуће ропство два непријатеља, оба друге вере. Да је Јелена у мисији, коју сама осећа да треба да испуни и коју јој поверава духовник, успела, сведочи нам потоња историја и жива присутност њене личности и данас у народном предању.

100 Димитрије Богдановић, исто.

Vladimir Balj

HESYCHAST IDEAS IN THE CORRESPONDENCE
BETWEEN JELENA BALSIC AND NIKON OF JERUSALEM

Summary

The article deals with spreading of Hesychast ideas in Zeta in the late Middle Ages - during the rule of the last Balsici, precisely through a life of Jelena Balsic and learned monk, her pastor Nikon of Jerusalem. Jelena was a daughter of the prince Lazar and her roots were in Nemanjici tradition, while Nikon belonged to Byzantine Hesychast movement. Their correspondence known as "Goricki zbornik" represents an important testimony to spiritual streaming in the coastal region in the XV century, indicating a struggle against Latin influences, as well as testifying to the interests taken by contemporary aristocracy.